

Penn'in bu eseri; işlediği konu, uyguladığı metodoloji, başvurduğu kaynak ve modern araştırma eserlerinin zenginliği açısından son derece önemli ve konu hakkında yeni araştırmalara teşvik edici bir eserdir. Eser, VII. ve IX. yüzyıl Müslüman-Hristiyan ilişkilerini merkeze alarak, profesyonel bir şekilde birkaç farklı dinamiği ve konu ile ilgili savunduğu farklı tezleri okuyucuya yansıtabilmiştir. Erken İslam tarihi ve toplumunun arka planını da yansıtan bu çalışma ile Penn, İslam tarihi çalışan araştırmacıları da Süryanice kaynaklara yöneltmeyi hedef edinmiştir.

Harun Yılmaz. *Zengî ve Eyyubî Zengî ve Eyyubî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* İstanbul: Klasik Yayınları, 2017. 315 + 40 sayfa.

Mustafa Gündüz

Yıldız Teknik Üniversitesi
mstgndz@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1706-9920
DOI: 10.20519/divan.448314

Bir İslami eğitim kurumu olan medreseler hakkında monografi tarzında pek çok araştırma varsa da konuyu bütüncül olarak ele alan iddialı ve yetkin çalışmalar sayıca azdır. Medreselerin ortaya çıkışı, kuruluşları ve varlıklarını sürdürmesinde dönemsel, coğrafi ve siyasi farklılıkların olması onlar hakkında genel yargılara varmayı engellemektedir. 1950'lerden sonra Batı dünyasında kendi içinde tutarlı bir metot ve kavramsallaştırmayla yapılan çalışmalarda tekil örneklerden hareketle medreseler, ulema, ilim ve İslam hakkında genelleyici ifadelere ve iddialara yer verilmiştir. Bu çalışmaların bazılarında, İslam ilim zihniyeti ve pratiği hakkında haksız ve yersiz hükümler de yer almaktadır.

Türkiye'de 1940'lardan bugüne medreseler üzerine yapılan çalışmalar gerek metot gerekse tez ve kavramsallaştırma bakımından Batılı eserlerden ciddi farklılıklar arz eder. Harun Yılmaz'ın 2017'de Klasik Yayınları tarafından yayımlanan *Zengî ve Eyyubî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* başlıklı çalışması, oryantalistlerin medrese hakkındaki pek çok iddiasına cevap verdiği gibi kaynakları, iddiası, yöntem ve kavramsallaştırma

laştırma nitelikleri bakımından da ilim ve ulema konusuna yapılmış önemli bir katkı mahiyetindedir.

Klasik Yayınları'nın "Bilgi ve Toplum" dizisinden çıkan diğer kitaplar gibi, bu eser de şekil özellikleri ve editöryal süreçleri açısından hayli özendir. Dipnot, kaynakça, ayrıntılı dizin, tanıttığı şehre ilişkin krokilerin yerinde kullanımı ve tabloların ekler kısmına alınarak metnin nicelikten kurtarılması profesyonelce tasarlanmıştır.

Üç bölümden oluşan kitabın girişinde, araştırmanın kaynakları (terâcim ve tabakât türü eserler), ileride çokça kullanılacak ve bir anlamda hesaplaşılacak literatür ve Dımaşk kısaca tanıtılmıştır. Burada yazar, önemli gördüğü Batılı medrese araştırmacılarını ve temel iddialarını sıralayıp, her bir çalışmanın diğeriyle olan irtibatına, farklılığına ve sürekliliğine değinmiştir. Ignaz Goldziher'in *Introduction to the Islamic Theology and Law* (1910) isimli eseriyle başlayan anlatım, Johannes Pedersen'in *Encyclopedia of Islam*'da "Masdjid" maddesi, Ahmet Çelebi'nin *History of Muslim Education* (1954), George Makdisi'nin 1961'deki "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" başlıklı makalesi ve *The Rise of Colleges* (1981) adlı kült eseri, A. L. Tibawi'nin 1962'de Makdisi'yi tenkit ettiği "Origin and Character of 'al-Madrasah'" makalesi, Gary Leiser'in Fatimi ve Eyyubi dönemi Mısır medreselerini incelediği *The Restoration of Sunnism in Egypt* (1976) başlıklı eseri, Joan Elizabeth Gilbert'in ulemanın profesyonelleşmesi ve İslami ilimlerin müesseseseleşmesi arasındaki ilişkiyi inceleyen eseri (1977), Jonathan Berkey'in *The Transmission of Knowledge* başlıklı Kahire medreselerini sosyo-politik mahiyette inceleyen tezi, Michael Chamberlain'in Eyyubi ve Memluk dönemi Dımaşk medreselerini incelediği çalışması ve son olarak da Daphna Ephrat'ın Makdisi'nin anti tezi gibi görülen, eğitimin kişisel ve enformel yapısı konusunda Berkey ve Chamberlain gibi düşünen çalışması temel iddialar ve tezler bakımından tanıtılmıştır. Yazar, anlatısını oryantalist eserler karşısında konumlandırmış gibidir. Ayrıca, istifade ettiğini belirtse de Ramazan Şeşen, Hasan Şümeysânî, Ahmed Muhammed Evtani'nin eserlerinin bir iddia taşımadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, medresede okutulan dersler ve alt alanları ve ilmî hiyerarşi gibi konulara katkılar getiren Cevat İzgi, Cahit Baltacı, Fahri Unan, Hasan Akgündüz gibi araştırmacıların çalışmalarına iltifat edilmemesi kısmi bir eksiklik gibi durmaktadır.

Araştırmanın amacı her ne kadar XII. ve XIII. yüzyıl Dımaşk'ında medrese ve ulema durumunu tasvir gibi dursa da; medreselerin ortaya çıkışı, kuruluş gerekçesi, kurumsallaşması, siyasi otorite ile ilişkisi, halk üzerindeki nüfuzu, ilimlerin gelişimindeki rolü ve durduğu yer gibi konularda farklı görüşler ileri süren oryantalist tezlere cevap verme kaygısı eserde ön

plandadır. Bununla birlikte, yazar Batılı medrese araştırmacılarına kategorik olarak karşı çıkmaz, hatta çoğu kez J. Pedersen'in ve M. Chamberlain'in tezlerine paralel görüşler ileri sürer.

Araştırmanın birinci bölümünde, XII. ve XIII. yüzyılda Dımaşk'ta kurulan Âdiliyye, Şâmiye ve Cevvâniye medreselerin kuruluşu anlatılmıştır. Yazar her ne kadar *İslâm Ansiklopedisi* "medrese" maddesi yazarının "medrese, İslâm tarihinde eğitim öğretim kurumlarının genel adıdır." (s. 64) tanımına katılsa da sıklıkla vurguladığı tezlerden biri, eldeki kaynaklara göre medreseler hakkında genel-geçer tanımlamaların yapılamayacağıdır (s. 66, 293). Zira bu medreseler zamana, mekana ve siyasal ortama göre farklılık gösterir.

Zengi ve Eyyubi döneminde kurulan 64 medreseden 28'i Şafii, 25'i Hanefi, 7'si Hanbeli, 1'i de Maliki'dir. Yazar bu medreselerin her birini kurulduğu yer, kurucusu, fiziki imkanı, dersleri, hocaları, talebeleri vb. gibi unsurlar bakımından mümkün mertebe tanıtmıştır (ss. 73-114). Ardından medreseyi daha iyi anlayabilmek için vakıflar konusuna yoğunlaşmıştır (s.118 vd). Medreselerin kurucuları, gelirleri ve bunların sarf yerleri, vakfiyelerdeki şartlar ve okutulan dersler hakkında geniş bir izahta bulunulmuştur. Burada en çok dikkat çeken hususlardan birisi, medrese kuran 13 kadının varlığına dair bilgilerdir. Medreselerde belirgin müfredat olmasa da en azından okutulan derslerin tür olarak benzeştiğinden ve ortak bir amaca hizmet ettiğinden bahsedilebilir. Yazara göre medresede ders okutma usulünde benzerliğin olduğunu söylemek güçtür (s. 303). Medrese müfredatında XVII. yüzyıldan sonra belirgin formuna kavuşan ve bir tür kur sistemi olan "iktisâr, iktisâd ve istiksâ" hususunun bu dönemdeki kökenleri merak edilen bir husustur. Kitapta bu konuya değinilmemiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde medreselerin idari yapısı, yönetimi, kadrolar, ulema aileleri ve geldikleri yer, Dımaşk'taki siyasi ve sosyal konumları gibi konulara yer verilir. Yazar burada, Tibawi ve Makdisi'nin müderris tanımlarındaki eksikliğe dikkat çeker. Tibawi müderrisin medresede hem ilmî hem de idari işlerle sorumlu olduğunu belirtir ki, yazar bunu "aşırı bir yorum" saymış ve "müderrisin idareci olduğunu söylemenin güçlüğünü"(s. 146) dile getirmiştir. Makdisi'nin "Müderris yalnızca fıkıh okutan kişidir." tanımına da katılmayarak, müderrisin başka ilimler de okuttuğunu örneklendirmiştir. Yılmaz, müderris maaşlarının vakfın şartlarına bağlı olduğunu hatırlatmış, mütevellî ve nazırın görev tanımları ve farklarına değinmiştir. Muîdliğin bir kadro derecesi, zorunlu bir kadro ve mansıp (s. 153) olmadığını ileri sürmesi ise önemli bir iddiadır. Göreve başlama ve azil hususunda mütevellî ve kadıların yetkisi varsa da son sözün sultana ait olduğunu örnekleriyle göstermiştir.

Dımaşk ulemasının seyahat rotaları, rihle kültürleri, sosyo-kültürel kökenleri ve hızlı sosyal mobilitesi hakkında verilen bilgiler yeni ve ilginçtir. Tespit edilen 128 âlimden yalnızca 18'i Dımaşk'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir. 6'sı orada doğmuş başka yerde vefat etmiş, 69'u dışarıdan gelip Dımaşk'a yerleşmiş ve hayatının bir dönemini burada geçirmiştir (s. 167). Âlimler daha çok Bağdat, Musul, Kahire başta olmak üzere İsfahan, Nişabur, Tebriz, Hoy, Buhara, Belensiye, İşbiliye, Mürsiye, Tilimsan, Endülüs ve Kuzey Afrika'dan gelmiştir. Bu hareketlilik içinde Anadolu'nun yer almaması ilginç görünmektedir. Yazara göre, Dımaşk'a gösterilen bu ilginin sebebi siyasi ve iktisadi istikrardır. Eserin bu kısmında harita ve grafikler kullanılsa elbette daha anlamlı ve öğretici olabilirdi.

Kitapta sürekli vurgulanan hususlardan biri ulemanın İslam toplumlarındaki üstün nüfuzu ve bunun siyasi otoritenin meşruiyet kaynağı olarak daha da pekişmesidir. İdareciler bu realiteyi bildiklerinden, ulema ile sıkı ve dengeli bir ilişki kurmak durumunda olmuşlardır. Bu ilişki karşılıklı menfaatleri gözetilen bir "denge ve uyum" içindedir. Ulema, cami vaazları ve fetvalarla, halk ve idareciler arasında kuvvetli bir bağ oluşturan aracı hükmündedir. İç ve dış mücadelenin sürdürülmesinde ulemanın rolü büyüktür. Dımaşk gibi stratejik önemi yüksek ve askerî açıdan açık bir alanda halkın cihada teşvik edilmesinde en büyük rol ulemanındır. Yazarın örnekler vererek gösterdiği gibi, ulema yalnızca sözle halkı cihada teşvik etmemekte, bizzat kendisi de savaşa katılarak şehit ve esir (s. 272) olabilmektedir. Ulema ve ümera ilişkilerinin karmaşık, ancak *uyum* esastı olduğunu belirten yazar, iki gurubun birbirinin pratiklerine doğrudan müdahalesinin nadiren olduğunu belirtir. Ulemanın kendi arasındaki ilişki ve mücadelenin temelinde mansıp kavgası vardır. Bunun yanında, evlilikler yoluyla bir tür tekel oluşumuna gitme eğilimi de söz konusudur.

Araştırmanın üçüncü bölümünde, medresenin sosyo-kültürel işlevi, mezheplerle ilişkisi ve tarafgirlik iddiaları, devletin memur ihtiyacını karşılama, siyasi hayat-medrese münasebeti ve medrese ilim hayatı arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Yazarın, oryantalist medrese araştırmacılarıyla en çok hesaplaştığı bölüm burasıdır. Burada öncelikle medreselerin kuruluş amaçları hakkındaki iddialar sıralanır. Kuruluş meselesinin tarihsel bağlamına değinilerek ve medreselerin kuruluşunun zaman ve mekan bağlamından koparılarak ele alınmayacağını belirtilir (s. 237). Yazara göre medreselerin öncelikli kuruluş amacı, siyasi otoriteyi tahkim ya da mezhep müdafaasından ziyade, ilme, dolayısıyla da dine hizmet arzusu ve hayırseverliktir. Ancak melikler, medreseler yoluyla ulemanın nüfuzundan istifade etmek ve onları gözden uzak tutmamak istemiştir.

Yılmaz'a göre Nizamiye örneği verilerek medrese kurmanın amacını itikada ve Ehlisünnet'in güçlendirilmesine indirgeyen iddialar sığdır ve basite kaçmaktır. Zira, Zengi ve Eyyubi döneminde çok sayıda medrese kurulmasının sebebi, Sünni ulemanın himayesini sürekli kılabilmektir. Burada Şiilikle mücadeleyi ön plana çıkarmak da doğru değildir. Medreselerin doğrudan Şiilikle mücadele amacıyla kurulduğuna dair elde belge yoktur (s. 245). Yazar, Makdisi'nin medrese ve Şafilik arasında kurduğu yakın ilişkiye de karşı çıkar ve bunun yanlış bir yorum olduğunu belirtir. Medrese kuranlar ile fikhi mensubiyetler arasında doğru orantı olsa da buradan siyasal idarenin bir mezhebi desteklediğine ve diğerini ötekileştirdiğine dair bir çıkarım yapılamaz (s. 250). Yazar bu iddiasını medresesi kuran kişilerin mezhep mensubiyetlerini istatistiksel verilerle kanıtlar. Zengi ve Eyyubi melikleri idare ettikleri coğrafyada Ehlisünnet'e mensup dört fıkhi mezhebin tamamını himaye etmişlerdir. Diğer mezheplere karşı tavır takınmamışlar, şehrin mezhep dokusuna müdahale etmemişlerdir. Yazar, Goldziher'in medreselerin Eşari düşüncüyü desteklemek amacıyla kurulduğu iddiasına da karşı çıkar ve meşhur oryantalistin hataya düştüğünü belirtir. Ona göre siyasi-askerî bir örgütlenme olan Selçukluların Eşari düşüncüyü hakim kılmak gibi bir hedeflerinin olması, dönemin dinî-itikadi yapısı göz önüne alındığında isabetli değildir. Selçuklu medreselerinde müderris ataması için aranan vasıflara ve Zengi ve Eyyubi döneminde kurulan Darülhadislere bakıldığında da söz konusu iddiaların yanlışlığı görülebilir. Nizamiye Medreseleri'nden hareketle medrese kurmanın devlete memur yetiştirme ihtiyacından kaynaklandığını iddia eden Tibawi'nin görüşlerinin de yanlış olabileceğine değinen yazar, o dönemde devletin çok sayıda memura ihtiyacı olamayacağını, zira devletin karmaşık bir bürokrasiye sahip olmadığını söyler (s. 254). İlave olarak, medresenin üst düzey âlim-bürokrat yetiştirmek için kurulmuş olduğu iddiasını da abartılı, hatta büyük ölçüde yanlış bulur.

Siyasi hayat ve medrese ilişkisinin anlatıldığı bölümde yazar, siyasi gücü elinde bulunduran ümeranın ve elitlerin ulema nüfuzundan destek almak istediklerini belirtir. Bu görüşleriyle yazar, Şam medreselerini benzer bir kavramsallaştırmayla inceleyen M. Chamberlain'in tezlerini büyük ölçüde benimser. Melikler, ulemadan güç devşirebilmek için Bağdat, Isfahan, Horasan gibi yerlerden âlim davet ettikleri gibi, şehirdekileri dışarı göndermemek için de sıkı önlemler almışlardır. Ulemayı farklı konularda kitap yazmaya, vaaz etmeye teşvik eden melikler, istedikleri istikamette görüşler almak için de ulemayı kullanma eğiliminde olabilmişlerdir. Bu istekler gerçekleşmediğinde de âlimlerin ciddi mahrumiyetlere uğradığı bir realite olarak örneklendirilmiştir (s. 288). Yılmaz'ın konuya farklı baktığı hususlardan biri de, meliklerin sırf siyasi nüfuz için ilme ve ulemaya değer ver-

mediği, bizzat ilmi ve sanatı sevdikleri için onları destekledikleridir. Zira Selahaddin Eyyubi büyük bir ilim aşığıdır.

Yazar medreseler ve ilmî hayat konusunda Gilbert'in Dımaşk'ta ilmî hayatın medreselerle sınırlı olduğu iddiasına da cevap vermiştir. Burada Chamberlain'in tezlerine yaklaşan yazar, medresenin ilim için en önemli ve yegâne merkez olmadığını kabul etmiş; ev, cami ve mescitlerin de önemli ilim öğrenme merkezleri olduğunu belirtmiştir (s. 294). Hatta dönemin tabakât ve terâcim eserlerinde medresenin önemini ön plana çıkaran ifadeler bulunmaz. İslam ve ilim konusunda önemli olanın kitaptan ziyade hoca olduğu tekrarlanır. Bu noktada dikkatle üzerinde durulan konulardan biri de medrese-fıkıh ilişkisidir. Medrese ve fıkıh eğitimi arasında sıkı bir ilişki vardır ama bu ilişki bununla sınırlı değildir. Bu sıkı irtibatı görmezden gelen Berkey ve Chamberlain yazara göre hatalıdır (s. 301). Diğer taraftan, fikhî medresenin merkezine yerleştiren Makdisi'nin görüşleri de gerçeği yansıtmaz. Zira müderrisin fakih olması zorunlu olsa da diğer ilimleri de bilmesi gerekir.

Yazar, medreselerin ilim peşinde koşmanın usûl ve pratiklerini değiştirmese de birtakım yenilikler getirdiğini iddia eder. Ona göre, bunun en iyi görülebileceği yer Dımaşk ve Osmanlı medreseleridir (ss. 304-305). Medrese üzerinden bir ulema hiyerarşisinin oluşmaya başlaması, ulemanın profesyonelleşmesi, meslekten âlim sınıfının oluşması, Dımaşk'ın ilmî bakımdan cazibe merkezi haline gelmesi ve yerli âlimlerin artması önemli yeniliklerdir.

Yazar araştırmasının son bölümünde "medreselerin kuruluş ve yayılış sürecinin ilmî ve dinî bağlamının yanında -belki de bunlardan da önce- siyasi bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini, siyasi güç sahiplerinin ise kurdukları medreseler yoluyla dinî ve ilmî gayelere ulaşmanın yanında ulemanın nüfuzunu kendi siyasi ve idarî hedeflerine eklemeye çalıştıklarını savunmaktadır." (s. 314) der. Ona göre, Zengi ve Eyyubi dönemi (XII. ve XIII. asırlar) "medreselerin kurumsallaşma dönemi" olarak kavramsallaştırılmalıdır. Bu dönem aynı zamanda medreselerin siyaset ve iktidar karşısında kısmen araçsallaştırıldığı dönem olsa da meseleyi bu kadar basite indirgememek, belki medresenin ilmî ve siyasi hayatın kesiştiği bir noktada konumlandığını belirtmek daha doğru olacaktır. Kitabın temel tezlerden biri de, XII. ve XIII. asırlarda medresenin ilmî hayatın merkezine yerleşerek kurumsallaşması ve medrese dışı ilmî ortamların önemini kaybetmeye başlamasıdır.

Kitap kendinden önceki yabancı yazarların eserleriyle bir hesaplaşma içindedir ve birçok konuda savunma konumundadır. Bununla birlikte, Yılmaz'ın çalışması yöntem, meseleyi kavrama ve kavramsallaştırma açı-

sından özellikle M. Chamberlain ve J. Pedersen'in çalışmalarıyla benzerlikler gösterir. Örneğin, bir konuya tanımlama ile girişilmesi, temel iddiaların verilmesi, ardından yazarın kendi iddialarını ortaya koyması ve son olarak da bundan sonraki bölümle irtibat kurularak geçiş yapılması Makdisi, Pedersen ve Berkey'in çalışmalarından izler taşır. Netice olarak eser, başında zikredilen ciddi, kült sayılabilecek oryantalist çalışmaların yanında fazlası olan, eksikliği olmayan bir nitelik gösterir ve rahatlıkla medrese, İslam, ilim ve ulema konusunun anlatıldığı zincire eklenmiş değerli bir halka olarak görülebilir.

Mehmet Cüneyt Kaya. *Bir ve Çok: Âmirî Felsefesinde Tanrı ve Âlem*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017. 216 sayfa.

Hasan Korkmaz

İstanbul Üniversitesi

haskrkmz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7327-8834

DOI: 10.20519/divan.448316

İslam düşünce tarihinde Farabi (ö. 339/950) ve İbn Sina (ö. 428/1037) arasındaki dönem hâlâ birçok yönüyle aydınlatılmayı beklemektedir. Bu dönemin önemli ve kendisi hakkında bilgimizin sınırlı olduğu filozoflarından biri de Amiri'dir (ö. 381/992). Hem Türkiye'de hem Batıda Amiri üzerine yapılan çalışmaların henüz başlangıç düzeyinde olduğu söylenebilir. Bu noktada Kaya'nın Tanrı ve âlem arasındaki ilişkiyi, Amiri'ye aidiyeti hakkında çeşitli iddiaların bulunduğu bir eser olan *el-Mecâlisü's-Seb' beyne's-Şeyh ve'l-Âmirî*'yi merkeze alarak inceleyen *Bir ve Çok: Âmirî Felsefesinde Tanrı ve Âlem* isimli kitabı literatüre önemli bir katkı niteliğindedir.

Eser üç bölüm, sonuç, iki ek ve kitabın sonunda verilen bir kavram sözlüğünden oluşmaktadır. Yazar, ilk bölümde *Mecâlis*'in yapısal özellikleri ve Amiri ile İbn Sina'nın görüşme imkanını tarihî ve coğrafi veriler ışığında ele almaktadır. İkinci bölümde, *Mecâlis*'in “yedi oturumu/41 soru” muhtevası bakımından dört kısma ayrılarak; ilk kısımda (ilk üç oturum/1-17. sorular) âlemin varlığa geliş aşamaları, ikinci kısımda (dört ve beşinci oturum/18-29. sorular) “tabiat” kavramı etrafında fizik dünyanın oluşumu, üçüncü kısım-